

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

ШУЛЬЖЕНКО Олександр Євгенович

УДК: 371.134:159.922.76

**ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ЯК
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК ЙОГО ГОТОВНОСТІ ДО КОРЕКЦІЙНОЇ
РОБОТИ З АУТИЧНИМИ ДІТЬМИ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Синьов Віктор Миколайович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри
психокорекційної педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Островська Катерина Олексіївна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри спеціальної освіти
та соціальної роботи;

кандидат психологічних наук
Березка Софія Вікторівна,
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»,
доцент кафедри практичної психології.

Захист відбудеться 29 вересня 2021 р. о 14-00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.23 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий 27 серпня 2021 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

С.В. Федоренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасні тенденції демократизації України передбачають формування гуманістично спрямованого суспільства, а структурування у суспільних відносинах має враховувати наявність в ньому осіб з психофізичними порушеннями та формування позитивного адекватного ставлення до будь-яких проявів людей із різними типами порушень, оскільки гуманістична парадигма сучасної спеціальної освіти наголошує на праві кожної людини на отримання освітніх послуг. Дана теза безпосередньо стосується і дітей із аутистичним спектром порушень, що визначається, перш за все, особливостями навчання та виховання таких дітей. Доведено, що поміж різних видів позитивного впливу на розвиток дітей з аутизмом, вирізняється корекційний процес, який передбачає повний спектр корекційно-реабілітаційних заходів (Д. Давсон, Є. Іванов, Д. Ісаєв, І. Костін, Д. Мансон, К. Островська, Т. Скрипник, В. Тарасун, Г.Хворова, Д. Шульженко). Наявні дослідження особливостей побудови корекційного процесу з дітьми з аутизмом стосуються вивчення різних аспектів психолого-педагогічних проблем, зокрема питань ранньої діагностики і корекції порушень психічного розвитку (Н. Базима, В.Башина, Д.Давсон, Є. Іванов, А. Іваненко, Д. Ісаєв, С. Конопляста, І. Костін, Д. Мансон, А. Чуприков); з'ясування особливостей психічного розвитку цих дітей (О.Баєнська, Б. Беттельхейм, А. Іваненко, В. Каган, К.Лебединська, М.Ліблінг, І. Логвінова, О. Нікольська, К. Островська, М.Федоренко). Особлива увага приділена розробці ефективних шляхів корекції розладів психічних сфер – емоційно-вольової, особистісної та пізнавальної (О. Аршатська, І. Мамайчук, В.Нечипоренко, Л. Позднякова, Т. Скрипник, В. Тарасун, М. Федоренко, Г. Хворова), особливостям спілкування з дітьми з аутизмом (І. Логвінова, Л.Нурієва М. Породько, Р. Призванська,). Професія корекційного педагога на сьогодні все більше вимагає психологічної готовності для досягнення ефективного результату корекційної роботи, наявності психологічних властивостей, емоційної стійкості, наявності вмій та навичок взаємодії з дітьми у складних професійних і в тому числі емоціогенних ситуаціях.

Проблему підготовки фахівців в області спеціальної психології і розв'язанні питань їх психологічної готовності до корекційно-педагогічної роботи із дітьми та підлітками вивчали українські вчені Г. Афузова, С. Березка, Віт. Бондар, О. Бондаренко, О. Горлачов, О. Мамічева, С. Миронова, З.Огороднійчук, К. Островська, Ю. Пінчук, Л. Руденко, Н. Савінова, В. Синьов, Є.Синьова, Д. Супрун, М. Супрун, В. Тарасун, Н. Тимофієнко, С. Федоренко, Л.Фомічова, А. Шевцов, Н. Шевченко, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін.

Значно менше наукових досліджень проведено з проблеми становлення майбутнього фахівця (олігофренопедагога, логопеда, спеціального практичного психолога) для корекційної роботи з особами аутистичного спектра (С.Конопляста, О. Мамічева, К. Островська, О. Проскурняк, Н. Пахомова, Н.Савінова, Х. Сайко, В. Синьов, М. Шеремет, С. Яковлева та ін.).

Потреба у фахівцях, особистісно та професійно готових до вирішення проблем соціальної дезадаптації, освіти, комунікації, емоційних станів, поведінки, визначається вимогами сучасного суспільства. Тривожний стан дитини з аутизмом, панічні атаки у вигляді кружляння, бігання, агресії, крики і вокалізації, плач тощо викликають у майбутніх фахівців стан емоційної нестабільності і розпачу при першій зустрічі з дитиною. І в майбутньому студенти психологічно не готові до практичних дій з такими дітьми, власне, через емоції і неможливість налагодити позитивний контакт з дитиною. Багато майбутніх фахівців відмовляються від роботи саме з дітьми з аутизмом. Вирішення зазначеної проблеми потребує створення спеціальної програми формування емоційної стійкості як чинника їх психологічної готовності.

Сучасний науковий підхід до аналізу особистості фахівця, що вступає у корекційний процес із дітьми з аутистичним спектром розладів, виявляє основні вимоги до змісту їх підготовки, які детермінуються особливостями викривленого типу дизонтогенезу та показниками аутистичної (первазивної) патології: тривогою, афектами, фобіями, агресивною поведінкою. Серед професійно важливих якостей та критеріїв професіоналізму майбутнього фахівця вагоме місце належить емоційній стійкості. Таким чином, соціальна й психологічна значущість означеної проблеми та її недостатнє вивчення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Емоційна стійкість майбутнього фахівця як психологічний чинник його готовності до корекційної роботи з аутичними дітьми»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснювалося відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри спеціальної психології та медицини факультету спеціальної та інклюзивної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Медико-психологічні основи підготовки майбутніх корекційних педагогів» за напрямом: «Зміст освіти, форми, методи і засоби фахової підготовки вчителів». Тема дисертаційної роботи була затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 15 від 23.06.2016 р.) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук (протокол № 7 від 29.11.2016 р.).

Мета дослідження – експериментально дослідити особливості емоційної стійкості майбутніх фахівців системи спеціальної освіти як чинника психологічної готовності та розробити модель і програму її розвитку в умовах закладів вищої освіти.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз змісту та сутності емоційної стійкості майбутніх фахівців спеціальної освіти.
2. Емпірично дослідити особливості розвитку складових готовності та особливості емоційної стійкості майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми з аутизмом.

3. Визначити критерії, показники та рівні сформованості емоційної стійкості як психологічного чинника готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми з аутизмом.

4. Обґрунтувати модель, розробити і апробувати психологічну програму розвитку емоційної стійкості майбутніх фахівців як чинника їх психологічної готовності до корекційної роботи з дітьми із аутизмом та перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження – психологічна готовність майбутнього фахівця спеціальної освіти.

Предмет дослідження – емоційна стійкість майбутнього фахівця як психологічний чинник його готовності до корекційної роботи з дітьми з аутизмом.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: системний та діяльнісний підходи до вивчення особистості (Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Максименко); культурно-історична концепція психічного розвитку (Л. Виготський); положення про цілісний та комплексний підхід до вивчення розвитку когнітивних процесів (Віт. Бондар, В. Синьов); теорія взаємозв'язку процесів розвитку навчання і виховання (В. Давидов, Д. Ельконін); нейропсихологічні засади розуміння розладів аутистичного спектру (Т. Ахутіна, О. Лурія).

Методи дослідження. *Теоретичні:* теоретико-методологічний аналіз і зіставлення інформації зі загальної й спеціальної психолого-педагогічної та медичної наукової літератури, узагальнення та систематизація теоретичних даних – з метою визначення стану розробленості проблеми та перспективних напрямів її вирішення;

емпіричні: психологічні методики – «Емоційний інтелект» Н. Холла, методика «Діагностики вираженості різних проявів емпатії, а також загального рівня емпатичних здібностей» В. Бойко, опитувальник індекс толерантності, методика вивчення міжособистісних відносин Т. Лірі, опитувальник вивчення властивостей особистості FPI, методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, методика діагностики учбової спрямованості навчальної мотивації Т. Дубовицької, методика «Діагностика соціально-психологічних установок особи в мотиваційно-необхідній сфері» О. Потьомкіної, методика «Стили саморегуляції поведінки» В. Морсанова, особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Маклакова, С. Черм'яника, *констатувальний експеримент* для визначення емоційної стійкості майбутніх фахівців та дослідження компонентів готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом, *формульальний експеримент* для обґрунтування та перевірки ефективності експериментальної системи та апробації програми дослідження й визначення ефективних шляхів вирішення проблеми, що досліджується;

математично-статистичні: методи математичної статистики із застосуванням t-критерію Стьюдента та точного критерію Фішера з метою оцінки динаміки впливу

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*: визначено сутність поняття «емоційна стійкість» як психологічного чинника готовності майбутнього фахівця; виокремлені психолого-педагогічні детермінанти фахової підготовки майбутнього фахівця для корекційної роботи з дітьми з аутизмом; обґрунтовано критерії розвитку кожного структурного компоненту креативної складової емоційної стійкості як окремих чинників (сформованість асертивності, інтернальність, вольових зусиль, саморегуляції, мотивації досягнення, готовності до ризику) толерантність, поблажливість, дбайливість, чуйність та їх показники; обґрунтовано і розроблено психологічну програму та модель розвитку емоційної стійкості у майбутніх фахівців;

удосконалено методи дослідження готовності майбутнього фахівця його та емоційної стійкості;

подальшого розвитку набули наукові уявлення про сутність, зміст та особливості розвитку готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми з аутизмом.

Практична значущість одержаних результатів полягає у тому, що автором запропонований комплекс психодіагностичних методик для виявлення рівня емоційної стійкості студентів бакалаврата трьох спеціалізацій: олігофренопедагогіка, логопедія та спеціальна (практична) психологія. Розроблена тренінгова та просвітницька програма з формування психологічних чинників впливу на якість та ефективність їхньої корекційної роботи з дітьми із аутизмом в процесі фахового зростання у ЗВО. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані викладачами закладів вищої освіти під час викладання таких дисциплін: «Спеціальна психологія», «Вступ до спеціальності», «Корекційна психопедагогіка», «Логопсихологія», «Психокорекція», «Аутологія», «Корекційна робота з аутичними дітьми», «Спеціальна робота гувернера-дефектолога», «Робота психолога у спеціальних закладах» тощо.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і результати дослідження висвітлено у роботі науково-практичних конференцій і семінарів, зокрема: VIII Міжнародна науково-практична конференція «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2013), Міжнародний семінар з курсу підвищення кваліфікації «Розлади аутистичного спектра: діагностика і допомога дітям, молоді і дорослим» (Львів, 2014), 5 Konferencji Naukowej Psychoterapia i Rozwoj (Lodzi, 2015), Міжнародна науково-практична конференція «Професійно-трудове навчання осіб з інтелектуальними порушеннями як засіб їх соціалізації» (Дніпропетровськ, 2015); Міжнародний конгрес зі спеціальної педагогіки, психології та реабілітології «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (Суми, 2015), I міжнародна конференція з Прикладного аналізу поведінки «Застосування методу прикладного аналізу поведінки – АВА в системній корекційній роботі з аутичними дітьми» (Київ, 2016), I Міжнародна науково-практична конференція

«Актуальні проблеми комплексної корекції аутистичних порушень» (Київ, 2016), II Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми навчання, виховання та корекції розвитку дітей з аутистичними та інтелектуальними порушеннями в інклюзивних закладах освіти» (Київ, 2018), Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід осіб з особливими потребами у спеціальній та інклюзивній освіті» (Львів, 2019), V Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Інклюзивна освіта: теорія, методика, практика» (Умань, 2019), III Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційні підходи до освіти та соціалізації дітей зі спектром аутистичних порушень» (Київ, 2019);

всеукраїнських: I Всеукраїнська конференція «Інклюзивна освіта України: проблеми та перспективи розвитку» (Луцьк, 2016), I з'їзд корекційних педагогів України «Актуальні питання соціалізації дітей з особливими освітніми потребами» (Київ, 2016), Міжнародна науково-практична конференція «Тенденції розвитку інклюзивної освіти в Україні: комплексний підхід» (Львів, 2017), II Всеукраїнська науково-практична конференція «Інноваційні підходи в освіті дітей із особливими освітніми потребами» (Львів, 2018); II з'їзд корекційних педагогів України «Актуальні проблеми навчання та виховання дітей із особливими освітніми проблемами в освітніх реаліях України» (Київ, 2019); Науково-практична конференція «Корекційна спрямованість допомоги дітям та підліткам з розладами аутистичного спектра» (Київ, 2021), наукові семінари та звітні конференції факультету спеціальної та інклюзивної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова (2014-2018 рр.), Всеукраїнський науково-практичний семінар «Науково-методичні засади формування спеціальних компетентностей у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку в процесі корекційно-розвиткової роботи» (Біла Церква, 2018).

Особистий внесок здобувача у роботах, написаних у співавторстві, полягає у теоретичному аналізі емоційної стійкості майбутніх фахівців спеціальної та інклюзивної освіти [1]; характеристиці особливостей формування професійних компетенцій у майбутніх фахівців спеціальної освіти [2]; висвітлені суті авторського змісту психологічного тренінга та його ролі у формуванні емоційної стійкості у студентів ЗВО [17].

Результати дослідження було **впроваджено** в роботу: Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (довідка № 126 від 30 березня 2021 р.), Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради (довідка № 05-04/298 від 25 лютого 2021 р.), Донбаського державного педагогічного університету (довідка № 68/21/1841 від 16 березня 2021 р.)

Публікації. Зміст дисертаційного дослідження відображено в 17 публікаціях, з них 11 статей у наукових фахових виданнях, 1 стаття у закордонному науковому виданні та 4 тез доповідей та 1 навчальному посібнику.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 290 найменувань, з

яких 10 – іноземними мовами та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, основний зміст роботи викладено на 197 сторінках. У дисертації подано 19 таблиць та 22 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, сформульовано мету, визначено завдання, об'єкт і предмет дослідження, розкрито наукову новизну дисертації, її практичне значення, подано інформацію про апробацію одержаних результатів, уміщено дані про кількість публікацій, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі – **«Теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми емоційної стійкості як психологічного чинника готовності майбутнього фахівця до корекційної роботи з дітьми із аутизмом»** - висвітлено результати теоретичного аналізу зарубіжних і вітчизняних досліджень феномену емоційної стійкості як психологічного чинника готовності майбутнього фахівця.

На сьогодні проблема емоційної стійкості як чинника готовності фахівців до професійної діяльності посідає одне з чільних місць у зарубіжних та вітчизняних психолого-педагогічних дослідженнях і розкривається через різні аспекти: пізнавальної активності й життєдіяльності особистості (К. Абульханова-Славська), особистісно-орієнтованого навчання (І. Бех, С.Максименко, І. Якиманська), професійної діяльності (Є. Климов, В.Шадриков), неадаптивної активності (В. Петровський), соціогенезу (О.Асмолов, В. Мухіна), свідомої саморегуляції довільної активності (О. Конопкін) та ін. Традиційним при розгляді проблематики готовності фахівця до професійної діяльності є зосередження на внутрішніх ресурсах особистості, прагненні до саморозвитку та професійного вдосконалення (І.Булах, Л.Долинська).

З'ясовано, що психологічна готовність майбутніх фахівців до професійної діяльності розуміється як складне утворення, що має динамічну структуру, між компонентами якої існують функціональні залежності. Виокремлено два основні підходи до визначення змісту та структури психологічної готовності до діяльності: функціональний та особистісний. У межах функціонального підходу психологічна готовність трактується як певний стан психічних функцій, що забезпечує високий рівень досягнень під час виконання діяльності (Г. Запорожцева, В. Лебедев, В. Молотай, Г. Сорокоумова, Д. Узнадзе та ін.). З погляду прихильників особистісного підходу (С. Василенко, М. Дяченко, Л. Кандибович, В. Пономаренко, О. Савицька та ін.) психологічна готовність розглядається як результат підготовки до певної діяльності, вона є стійким, багатоаспектним утворенням особистості, яке містить низку компонентів, адекватних вимогам, змісту та умовам професійної діяльності.

Аналіз науково-педагогічних, психологічних джерел дозволив визначити структуру емоційної стійкості майбутніх фахівців, які працюватимуть з дітьми із аутистичними порушеннями. Емоційна стійкість студентів – майбутніх фахівців

має динамічну побудову і поєднує фізіологічний, психологічний і соціально-психологічний рівні організації психічного стану особистості. Її основними компонентами є адекватність емоційної оцінки ситуації (відповідність емоційних реакцій), гармонійність відношення між всіма параметрами діяльності в емоціогенних умовах професійної діяльності.

Вивчення специфіки професійної підготовки майбутнього фахівця до корекційної роботи з дітьми з аутизмом призвело до виявлення ряду соціально-психологічних властивостей, які відіграють важливу роль у процесі професійного зростання. Як стверджують дослідники, які займаються означеною проблематикою, соціальними детермінантами фахового становлення особистості слугує система потреб суспільства і держави (І.Вагін), умови професійної підготовки майбутніх фахівців (А. Марголіс), засоби організації освітнього процесу (В. Ляудіс). Психологічними детермінантами розвитку майбутніх фахівців визначено емоційно-вольову стійкість (М. Амінов), мотивацію професійної діяльності (Н. Пророк). Поняття готовності майбутнього фахівця до корекційної роботи з дітьми із аутизмом визначено нами як комплекс когнітивних та особистісних властивостей, професійних знань та умінь, вироблення корекційним педагогом стратегій діяльності на основі об'єктивного аналізу причин успіхів та невдач свого фахового становлення, системи сформованих мотивів та цінностей у навчально-професійній сфері, що обумовлюють ефективність професійної діяльності та досягнення високих результатів у ній. Ядром психологічної готовності майбутніх фахівців є емоційна стійкість як здатність особистості до адаптації у складних професійних ситуаціях, забезпечення при цьому успішної діяльності та працездатності.

Підготовка майбутніх фахівців є процесом формування професійних компетенцій, зокрема *асертивності* (прояв емоційної стійкості на афективному, когнітивному та суб'єктивному рівні у професійній діяльності), *праксеологічності* (відповідальність у професійній діяльності, планування, моделювання та прогнозування можливих результатів корекційної роботи), *інтернальності* (налагодження взаємин у корекційній роботі з дітьми із аутистичними порушеннями, переважання внутрішньої мотивації діяльності).

Виходячи із загальної структури психологічної готовності та враховуючи професійну специфіку, ми вважаємо, що змістовну структуру готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми з аутизмом утворюють взаємопов'язані компоненти: *мотиваційний* (включає навички самоконтролю, саморегуляції, орієнтації на альтруїзм, працю, результат і свободу, самостійність) *когнітивний* (передбачає високий рівень інтернальності, оцінювання результатів, гнучкість, планування та програмування), *емоційно-вольовий* (передбачає наявність емпатії, впевненості, стресостійкості, емоційної стійкості, керування емоціями, емоційної усвідомлюваності). Визначені підходи, положення та структуру було покладено в основу емпіричного дослідження емоційної стійкості як психологічного чинника готовності майбутнього фахівця до корекційної роботи з дітьми з аутизмом.

У другому розділі - «Емпіричне дослідження емоційної стійкості як психологічного чинника готовності майбутнього фахівця до корекційної роботи з дітьми з аутизмом» представлено процедуру організації, методичне забезпечення, особливості проведення і результати констатувального експерименту.

Основними завданнями констатувального експерименту були: підібрати та апробувати психодіагностичні методи дослідження та емпірично виявити особливості становлення складових структури емоційної стійкості як психологічного чинника готовності майбутнього фахівця до корекційної роботи з аутичними дітьми.

Емпіричне дослідження включало три етапи: 1) з'ясування психологічних особливостей розвитку когнітивного, мотиваційного та емоційно-вольового компонентів готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з аутичними дітьми; 2) визначення загальних критеріїв, показників та рівня емоційної стійкості студентів досліджуваних груп, динаміки розвитку готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи; 3) дослідження кореляційних взаємозв'язків емоційної стійкості та психологічних властивостей майбутніх фахівців.

У констатувальному експерименті брали участь такі категорії студентів: майбутні психологи (44 студенти), олігофренопедагоги (45 студентів) та логопеди (38 студентів). Ці спеціалізації, за якими навчаються студенти, були обрані для дослідження, оскільки саме такі фахівці, як правило, працюють з дітьми з аутизмом. Кількісні та якісні результати констатувального експерименту були отримані із застосуванням чотирьох типів аналізу: порівняльного, кореляційного, факторного і кластерного.

При вивченні емоційної стійкості майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом виявлено такі її компоненти готовності: емоційно-вольовий, когнітивний та мотиваційний компоненти. *Критеріями сформованості мотиваційного* компоненту емоційної стійкості як психологічного чинника готовності до корекційної роботи з дітьми із аутизмом виступають: самоконтроль, саморегуляція, орієнтація: на альтруїзм, працю, результат і свободу, самостійність. *Критеріями сформованості когнітивного* компоненту емоційної стійкості як психологічного чинника готовності до корекційної роботи з дітьми із аутизмом виступають: інтернальність, оцінювання результатів, гнучкість, планування, програмування. *Критеріями сформованості емоційно-вольового* компоненту емоційної стійкості як психологічного чинника готовності до корекційної роботи з дітьми з аутизмом виступають: емпатія, впевненість стресостійкість, емоційна стійкість, керування емоціями, емоційна усвідомлюваність.

За узагальненими результатами констатувального експерименту та на основі обґрунтованих при здійсненні теоретичного аналізу критеріїв були визначені високий, середній та низький рівні емоційної стійкості як психологічного чинника готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом.

Таблиця 1.

Кількісні показники розвитку компонентів емоційної стійкості як психологічного чинника готовності до корекційної роботи з дітьми із аутизмом серед майбутніх фахівців (%)

<i>Майбутні фахівці</i>						
<i>Рівні</i>	<i>Мотиваційний компонент</i>		<i>Емоційно-вольовий компонент</i>		<i>Когнітивний компонент</i>	
	<i>Студенти II курсу</i>	<i>Студенти IV курсу</i>	<i>Студенти II курсу</i>	<i>Студенти IV курсу</i>	<i>Студенти II курсу</i>	<i>Студенти IV курсу</i>
I високий	35,2	40,5	38,1	39,7	41,9	42
II середній	35,9	38,0	40,8	38,3	39,1	40,4
III низький	28,9	21,5	21,1	22	19	15,6

Отже, у студентів четвертого курсу найбільш спрямованим є мотиваційний компонент (40,5% віднесено до високого рівня), що є результатом якісної освіти, а найменш вираженим – емоційно-вольовий (22 % – низького рівня); тоді як у студентів другого курсу виявлено найкращі показники когнітивного компонента (39,9% – високого рівня), а найнижчий відсоток мотиваційної (28,9 %) та когнітивної (23 % – до низького рівня) складових готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом. Такий стан зумовлено, перш за все, відсутністю фахової підготовки серед майбутніх фахівців, що знижує показники емоційно-вольового компонента в роботі з дітьми з аутизмом.

Згідно із результатами дослідження емоційної стійкості встановлено, що у 29,8% студентів другого курсу переважає високий рівень емоційної стійкості у 37,4% середній, а в 32,8% низький рівень прояву цієї ознаки. Натомість, у 31,5% студентів четвертого курсу переважає високий рівень емоційної стійкості у 37,6% середній, а в 30,9% низький рівень прояву цієї ознаки. Це свідчить про те, що у студентів переважає середній рівень емоційної стійкості, необхідно формувати емоційну стійкість, яка відіграє важливу роботу у корекції аутистичних порушень.

В цілому, як свідчать результати констатувального експерименту, всі компоненти емоційної стійкості як психологічного чинника готовності до корекційної роботи з дітьми із аутизмом краще розвинені у студентів четвертого курсу, що вказує на необхідність здобуття необхідних знань та навичок студентами, починаючи з другого курсу.

Разом з тим, під час проведення констатувального експерименту було виявлено особливості емоційної стійкості майбутніх фахівців які потребують усунення на формувальному етапі дослідження. Зокрема, це показники емоційної нестійкості: відсутність мотивації до керування власними емоціями; нестійкий самоконтроль; невміння планувати та відсутність результату корекційної діяльності; невротичність, спонтанна агресія, депресивність,

дратівливість, афективні переживання; безвідповідальність, невміння прогнозувати, некомунікабельність, брак усвідомлення емоцій, наполегливості, відповідальності за прояв негативних емоцій.

Зазначимо, що студенти мають всі передумови в емоціогенній ситуації під час взаємодії з дітьми із аутизмом на рівні: урівноваженості нервової системи, особистісного адаптаційного потенціалу, психологічної проникливості, самомотивації, відсутності страхів, тривожності, вольових зусиль, отриманні результату своєї корекційної діяльності (праксеологічності).

Отже, були отримані дані, які засвідчили недостатній розвиток емоційно-вольового компонента майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом, що зумовлює пошук шляхів, засобів і умов її цілеспрямованого формування.

У третьому розділі – **«Формування емоційної стійкості як чинника готовності у майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом»** - представлено методику формувального експерименту, розкрито зміст і структуру авторської програми розвитку та представлено теоретичну модель її реалізації.

Метою формувального експерименту було цілеспрямоване формування емоційної стійкості як чинника готовності у майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом засобами актуалізації її структурних компонентів.

У формувальному експерименті брали участь 64 майбутні фахівці (ЕГ). Робота з майбутніми фахівцями здійснювалась у процесі проходження ними серії розроблених тренінгів в межах навчальних годин ЗВО. Майбутніх фахівців міста Києва у 2019-2020 році упродовж шести місяців. Середня тривалість проведених занять – 2 години. Було проведено 30 занять загальним обсягом 82 години.

Авторська програма **«Формування емоційної стійкості як чинника готовності у майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом»** передбачала реалізацію трьох етапів: підготовчого (3 заняття), основного (21 заняття) та підсумкового (3 заняття) і була реалізована у формі соціально-психологічного тренінгу. Кожний із встановлених етапів передбачав реалізацію конкретних завдань, а саме:

1) *підготовчий етап*: ознайомити майбутніх фахівців із основними принципами і прийомами тренінгу; сформувати позитивне ставлення до навчальних занять; визначити сутність емоційної стійкості як чинника готовності у майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом;

2) *основний етап*: формувати у майбутніх фахівців впевненість в успішному виконанні корекційної роботи, яка передбачає знаходження нових шляхів вирішення корекційних завдань; (праксеологічний чинник); сприяти зростанню власної ефективності шляхом розвитку впевненості у власних здібностях (чинник інтернальності); розвивати у майбутніх фахівців прагнення до самовдосконалення, цілісність, цілеспрямованість у професійній діяльності (чинник асертивності).

3) *підсумковий етап*: узагальнити досвід, отриманий майбутніми фахівцями у процесі роботи тренінгу. У програмі було використано міні-лекції, бесіди, дискусії, психотерапевтичні вправи, моделювання, психологічні прийоми: елементи арт-терапії тощо. За кожним компонентом, зокрема їх розвитком у майбутніх фахівців, було передбачено використання як індивідуальних, так і групових форм. Реалізація програми представлена авторською моделлю формування емоційної стійкості як психологічного чинника готовності у майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом (рис.1).

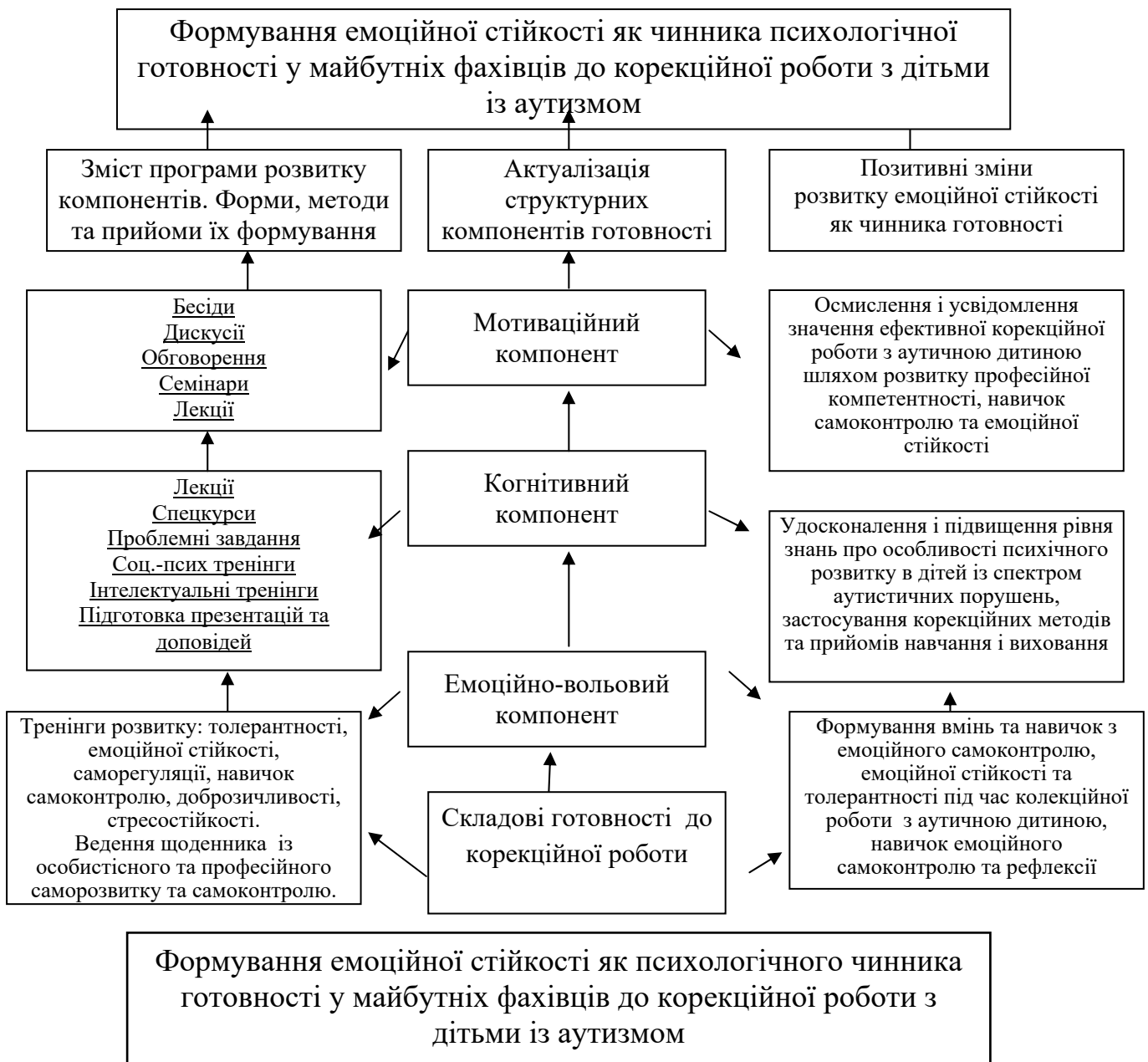

Рис. 1. Теоретична модель реалізації психологічної програми формування емоційної стійкості як чинника готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом

Структура психологічної готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з аутичними дітьми акумулює розвиток всіх складових цієї готовності. За результатами формувального експерименту встановлено, що у майбутніх фахівців експериментальної групи у стані *мотиваційного компонента* статистично значимо підвищились рівні таких показників, як: саморегуляція ($t = 2,587$ при $p \leq 0,05$), самоконтроль ($t = 2,649$, де $p \leq 0,05$), а також з'явилась тенденція до зростання рівня спрямованості на результат діяльності ($t = 2,798$, де $p \leq 0,05$). Також у зазначених представників експериментальної групи статистично виявлено підвищення рівнів таких складових *емоційно-вольового компонента* як: впевненість ($t = 2,598$ при $p \leq 0,05$), стресостійкість ($t = 2,945$, де $p \leq 0,05$), емоційна стійкість ($t = 3,683$, де $p \leq 0,05$). У цієї ж групі студентів виявлено підвищення рівнів показників складових *когнітивного компонента*, а саме: інтернальність ($t = 2,794$ при $p \leq 0,05$), планування ($t = 2,498$, де $p \leq 0,05$), а також – оцінювання результатів ($t = 2,638$, де $p \leq 0,05$).

Після проходження психологічного тренінгу у студентів – майбутніх фахівців виявлено зростання рівня саморегуляції, самоконтролю та спрямованості на результат діяльності, впевненості, стресостійкості, емоційної стійкості, інтернальності, планування, оцінювання результатів. В учасників експериментальної групи також статистично підтвержено зростання показників мотиваційного компонента (з 29,2 % до 33,4 %), емоційно-вольового (з 30,3 % до 34,2 %) та когнітивного (з 22,3% до 27,1%), однак отримані дані не є статистично значущими.

Отримані результати, за підсумками проведення формувального експерименту, дозволяють стверджувати, що авторська програма формування емоційної стійкості як психологічного чинника готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом є ефективною, а її впровадження у роботу закладів вищої освіти сприятиме фаховій підготовці студентів, їх особистісному та професійному зростанню.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз та емпіричне дослідження проблеми емоційної стійкості майбутнього фахівця як психологічного чинника готовності до корекційної роботи з дітьми із аутизмом.

1. Аналіз науково-педагогічних, психологічних джерел дозволив визначити структуру емоційної стійкості майбутніх фахівців як психологічного чинника їх готовності до корекційної роботи з дітьми із аутизмом. Формування емоційної стійкості є важливим процесом особистісного зростання студентів, майбутня діяльність яких проходить у стресогенних умовах і пов'язана з отриманням високої ефективності результату. Критеріями емоційної стійкості фахівця під час взаємодії із байдужою до оточуючого світу, тривожною, агресивною, неспокійною дитиною є відповідальна виражена поведінка, гармонізація негативного стану дитини, застосування заспокійливих технік, налагодження емоційного контакту та саморегуляція власного емоційного стану і продовження роботи з дитиною.

2. Поняття психологічної готовності майбутнього фахівця до корекційної роботи з дітьми з аутизмом визначено нами як комплекс когнітивних та особистісних властивостей, професійних знань та умінь, вироблення корекційним педагогом стратегій діяльності на основі об'єктивного аналізу причин успіхів та невдач свого фахового становлення, системи сформованих мотивів та цінностей у навчально-професійній сфері. Ядром психологічної готовності майбутніх фахівців є емоційна стійкість як здатність особистості до адаптації у складних професійних афективних ситуаціях, забезпечення при цьому успішної діяльності та працездатності.

3. Змістовну структуру емоційної стійкості як психологічного чинника готовності майбутніх фахівців до корекційної роботи з дітьми із аутизмом утворюють взаємопов'язані компоненти: *мотиваційний* (включає навички самоконтролю, саморегуляції, орієнтації на альтруїзм, працю, результат і свободу, самостійність) *когнітивний* (передбачає високий рівень інтернальності, оцінювання результатів, гнучкість, планування та програмування), *емоційно-вольовий* (передбачає наявність емпатії, впевненості, стресостійкості, емоційної стійкості, керування емоціями, емоційної усвідомлюваності).

4. На констатувальному етапі виявлено особливості емоційної стійкості як психологічного чинника готовності майбутніх фахівців спеціальної освіти до корекційної роботи з дітьми з аутизмом, а саме: відсутність мотивації до керування власними емоціями; нестійкий самоконтроль; невміння планувати та відсутність результату корекційної діяльності; невротичність, спонтанна агресія, депресивність, дратівливість, афективні переживання; безвідповідальність, невміння прогнозувати, некомунікабельність, брак усвідомлення емоцій, наполегливості, відповідальності за прояв негативних емоцій..

5. Обґрунтовано авторську програму «Формування емоційної стійкості як чинника готовності у майбутніх фахівців до корекційної роботи з аутичними дітьми». Теоретична модель і авторська програма спрямовані на актуалізацію структурних компонентів готовності та окремих її показників, і тих особистісних властивостей, які могли б бути сформовані за певний проміжок часу активними соціально-психологічними методами навчання. Відповідно до презентованої моделі кінцевою метою було формування емоційної стійкості як психологічного чинника готовності у майбутніх фахівців до корекційної роботи з аутичними дітьми засобами актуалізації її структурних компонентів, на розвиток яких була спрямована практична робота: *мотиваційний* (включає навички самоконтролю, саморегуляції, орієнтації на альтруїзм, працю, результат і свободу, самостійність) *когнітивний* (передбачає високий рівень інтернальності, оцінювання результатів, гнучкість, планування та програмування), *емоційно-вольовий* (передбачає наявність емпатії, впевненості, стресостійкості, емоційної стійкості, керування емоціями, емоційної усвідомлюваності).

Результати апробації засвідчили ефективність запропонованої авторської експериментальної психологічної програми з формування емоційної стійкості як чинника готовності у майбутніх фахівців до корекційної роботи з аутичними.

Після проходження психологічного тренінгу у студентів – майбутніх фахівців виявлено зростання рівня саморегуляції, самоконтролю та спрямованості на результат діяльності, впевненості, стресостійкості, емоційної стійкості, інтернальності, планування, оцінювання результатів. В учасників експериментальної групи також статистично підтвержено зростання показників мотиваційного компонента (з 29,2 % до 33,4 %), емоційно-вольового (з 30,3 % до 34,2 %) та когнітивного (з 22,3% до 27,1%).

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Перспективи її вивчення пов'язані з подальшим дослідження психологічних умов і механізмів формування стресостійкості у корекційних педагогів як засобу попередження професійного вигорання у результаті практичної діяльності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях, що включені в міжнародні наукометричні дані

1. Шульженко О.Є., Шульженко Д.І. Емоційна стабільність як чинник фахової готовності студентів - спеціальних психологів. *Збірник наукових праць. Серія соціально-педагогічна*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. Вип. 23. Ч. 2. С. 122-131.
2. Шульженко О.Є., Сайко Х.Я. Особливості формування професійної компетентності педагогів в умовах включення дітей з аутизмом до загальноосвітнього простору. *Збірник наукових праць. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. № 24. Сер. 19. С. 367–372.
3. Шульженко О.Є. Методологічні основи формування професійної компетентності майбутнього психолога під час контактної взаємодії з аутичними дітьми. *Науковий часопис. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. № 26. Сер. 19. С. 421–426.
4. Шульженко О.Є. Теоретико-практичні аспекти функціонування виховної системи сучасного закладу освіти. *Молода наука Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: збірник праць за матеріалами семінару «Основи педагогіки вищої школи» для аспірантів*. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. Вип. 2. С. 267-282.
5. Шульженко О.Є. Особливості емоційної сфери дітей із легким ступенем аутизму. *Науковий часопис. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. № 28. Сер. 19. С. 356-361.
6. Шульженко О.Є. Емоційна стабільність як чинник особистісної готовності майбутнього психолога до корекційної роботи з аутичними дітьми. *Актуальні питання корекційної освіти*. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2015. Вип. V. В 2-х т., том 2. С. 378-390.

7. Шульженко О.Є. Вивчення психологічних можливостей фахівців до взаємодії з аутичними дітьми в аспекті емоційної стійкості особистості. *Актуальні питання корекційної освіти*. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2016. Вип. V. В 2-х т., том 2. С. 333-342.

8. Шульженко О.Є. Теоретико-методологічні основи особистісної готовності спеціального (практичного) психолога до корекційної роботи з дітьми із порушеннями аутистичного спектру. *Актуальні питання корекційної освіти*. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2016. Вип. 7. Т. 2. С. 447-458.

9. Шульженко О.Є. Дослідження емоційного благополуччя в контексті формування емоційної стійкості фахівця для корекційної роботи з аутичними дітьми особистості. *Актуальні питання корекційної освіти*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. Вип. 10. С. 401-413.

10. Шульженко О.Є. Показники емоційної стійкості студентів як компонента психологічної готовності до роботи з аутичними дітьми. *Науковий часопис. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Збірник наукових праць. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. № 32. Ч. 2. Сер. 19. С. 307–314.

11. Шульженко О.Є., Шульженко Д.І. Теоретична сутність взаємозв'язку емоційного інтелекту і емоційної стійкості майбутніх фахівців спеціальної та інклюзивної освіти. *Науковий часопис. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Збірник наукових праць. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2019. № 37. Сер. 19. С. 141-147.

Статті у зарубіжних фахових виданнях

12. Shulzhenko O. Ye., Ostrovskii I. University studies of future psychologists to work with autistic children. *The Journal of Education Culture and Society / the international scientific journal by Aleksander Kobylarek*. No. 1. Wroclaw, 2014. P. 87-96.

Матеріали конференцій

13. Особливості корекційної роботи тьютора (спеціального психолога) з дітьми спектра. *Аутизм в Україні. Сучасні реалії надання допомоги особам з розладами спектру аутизму*. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 2014. С.61-65.

14. Шульженко О.Є. Психологічна готовність фахівців до роботи з аутичними дітьми. *Інноваційні підходи до освіти та соціалізації дітей зі спектром аутистичних порушень: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Львів, 2019. С. 56-59.

15. Шульженко О.Є. Особливості проведення психологічних тренінгів для фахівців спеціальної та інклюзивної освіти. «Інклюзивна освіта: теорія, методика, практика». *Вісник Науково-дослідної лабораторії інклюзивної педагогіки за матеріалами V Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Умань, 2019. Вип. V. С. 193-196.

16. Шульженко О.Є. Емоційна стійкість як чинник психологічної готовності майбутнього фахівця до роботи з аутичними дітьми. *Психолого-педагогічний супровід осіб з особливими потребами у спеціальній та інклюзивній*

освіті: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 2019. С. 99-101.

Навчальні посібники

17. Шульженко О., Тороп К. Формування психологічної готовності корекційних педагогів до роботи з розумово відсталими та аутичними дітьми в інклюзивних умовах. *Методичні рекомендації та психолого-педагогічний практикум для корекційних педагогів, психологів, студентів, науковців та батьків.* Дніпро: Вид. «Інновація» 2017. 130 с.

АНОТАЦІЇ

Шульженко О.Є. Емоційна стійкість майбутнього фахівця як психологічний чинник його готовності до корекційної роботи з аутичними дітьми. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2021.

Дисертація присвячена теоретико-емпіричному дослідженню формування емоційної стійкості майбутніх олігофренопедагогів, логопедів і спеціальних (практичних) психологів як психологічного чинника їх підготовки до проведення корекційної роботи з дітьми з аутизмом.

Визначено психологічний зміст і сутність поняття «емоційна стійкість»; з'ясовано компоненти емоційної стійкості: мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий; обґрунтовано критерії та рівні емоційної стійкості, як психологічного чинника готовності до проведення корекційної роботи фахівців спеціальної освіти; виявлено основні напрями формування емоційної стійкості: асертивний, інтернальний, праксеологічний; розроблено, апробовано та доведено ефективність авторської програми та методики формування емоційної стійкості у майбутніх фахівців під час навчання у ЗВО.

Ключові слова: психологічна готовність, емоційна стійкість, майбутні фахівці, психологічна програма, діти з аутизмом.

Шульженко А.Е. Эмоциональная стойкость будущего специалиста как психологический фактор его готовности к коррекционной работе с аутичными детьми. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2021.

Диссертация посвящена теоретико-эмпирическому исследованию формирования эмоциональной стойкости будущих специалистов (олигофренопедагогов, логопедов и специальных психологов (практических) как психологического фактора их подготовки к проведению коррекционной работы с детьми с аутизмом. Представлен теоретический анализ феномена эмоциональной

стойкости как интегрированного личного качества, влияющего на эффективность результата взаимодействия, психодиагностики, коррекции и коммуникации будущих специалистов и детей с аутизмом. Определены содержание и сущность межличностного взаимодействия в диадах «студент-ребёнок с аутизмом» и «преподаватель-студент». Выделены психологические факторы развития исследуемого феномена у будущих специалистов в структуре психологической готовности, а именно: мотивационный, когнитивный, эмоционально-волевой. Определено, что каждый из этих компонентов входит в структуры эмоциональной стойкости в следующем интегрированном варианте, т.е. эмоциональная стойкость состоит из эмпатии, самоконтроля, саморегуляции, толерантности, альтруизма, стрессостойкости, управления эмоциями, эмоционального осознания, сдерживание эмоций. Обоснованы категории развития эмоциональной стойкости основных компонентов психической готовности по факту эмоциональной стойкости.

Критериями мотивационного компонента являются: самоконтроль, саморегуляция, ориентация на альтруизм, работу, результат, самостоятельность и свободу; когнитивного компонента – интернальность (ответственность), гибкость, доверительность, планирование, программирование; эмоционально-волевого – эмпатия, толерантность, любовь к ребёнку, ориентация на результат, сдержанность и ответственность, ласка, позитивные радостные и приятные эмоции.

Выявленные на основе критериев психологической готовности к коррекционной работе с детьми с аутизмом уровни эмоциональной устойчивости будущих специалистов показали наличие низкого и среднего уровня исследуемого феномена, что свидетельствует о необходимости проведения в рамках обучения в высшей школе специальной работы с целью формирования эмоциональной стойкости во время будущей деятельности с детьми с аутизмом.

Разработано программу подготовки будущих специалистов с целью формирования психологической готовности студентов к коррекционной работе в стрессогенных и эмоциональных профессиональных ситуациях (тревога, плач, негативизм, крик, агрессия, самоагрессия, паника у ребёнка, желание избежать взаимодействия); определено, что студент должен научиться владеть собой, применить к себе приемы саморегуляции, настойчивости; будущий специалист, который обучался по авторской программе сформировался спокойным, ласковым, внимательным, эмпатийным человеком, приобретая навыки асертивного (настойчивого) поведения, интернальных (ответственных) действий и праксеологического (деятельностного) решения эмоциональных проблем непосредственно во время взаимодействия (игра, труд, учёба, общение, и др.) с детьми с аутизмом. Доказана эффективность внедрения экспериментальной психологической программы в образовательный процесс студентов-будущих специалистов.

Ключевые слова: психологическая готовность, эмоциональная стойкость, будущие специалисты, психологическая программа, дети с аутизмом.

Shulzhenko O.E. Emotional stability of a future specialist as a psychological factor of his readiness to provide correctional work for autistic children. – Holograph.

Dissertation on competition of a scientific degree of the Candidate of Psychological Sciences in the specialty 19.00.08 – special psychology. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2021.

The researcher defined psychological meaning and essence of the "emotional stability" concept of future specialists; singled out the structural components of specialists' future readiness to provide correctional work with autistic children; justified the criteria and levels of emotional stability as a psychological factor of future specialists' readiness to provide correctional work; identified the main directions of emotional stability formation: assertive, internal, praxeological; developed, tested and proved the effectiveness of the author's program and methods of forming emotional stability in future professionals while studying institutions of higher education.

Keywords: psychological readiness, emotional stability, psychological program, future professionals, children with autism spectrum disorder.

Підписано до друку 26.08.2021 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Зам. № 177
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.